

Maria Cifre-Sabater

UNIVERSITAT OBERTA DE CATALUNYA

Llicenciada en Antropologia per la Universitat Autònoma de Barcelona i doctora en Antropologia Ambiental per la University of Kent (Anglaterra). Actualment és investigadora a la Universitat Oberta de Catalunya. La seva recerca se centra principalment en els aspectes socials dels incendis forestals, les àrees naturals protegides, així com la transformació i patrimonialització dels paisatges culturals.

DOI: 10.57645/10.8080.06.9

El paisatge forestal en transformació de Serra de Tramuntana (Mallorca): regeneració *versus* deterioració

Els paisatges registren el rol dels humans en la transformació del medi ambient, així com el rol dels esdeveniments naturals en la configuració de les eleccions i les accions dels humans (Crumley, 2007, 17). Els paisatges situen el comportament humà i la seva agència en l'entorn (Balée, 2006, 75) i esdevenen «el reflex de la interacció entre les persones i el seu entorn natural en l'espai i el temps» (Rössler, 2009, 303). És a dir, els paisatges són més que un registre de l'agència i l'acció humana, ja que es relacionen amb el món que els envolta (Bender, 1993). Alhora que provoquen memòria, i faciliten o impedeixen l'acció, sempre són polivalents i multivocals, estan impregnats de la historicitat i l'espacialitat de les relacions humano-ambientals i estan en constant procés d'enregistrament, amb la qual cosa es fan i es refan (Bender, 2002). Dins d'aquest procés continu de creació dels paisatges, la implementació de polítiques de conservació de la natura i la creació de figures de protecció altera les relacions, dinàmiques i complexes de mena, entre els humans i el seu entorn (Holmes i Brockington, 2013), alhora que poden detonar dinàmiques de tensions i conflictes socials (West et al., 2006).

Marjades d'olivars recuperades a Valldemossa sota una formació boscosa mixta, on predomina l'alzina, el pi i l'ullastre. FONT: MARIA CIFRE (2016).

En aquest text es presenta l'estudi de cas etnogràfic de Serra de Tramuntana (Mallorca, Illes Balears), Paratge Natural des del 2007 i Patrimoni de la Humanitat en la categoria de Paisatge Cultural per la UNESCO des del 2011, amb la intenció d'explorar la diversitat de perspectives d'alguns actors sobre el paisatge forestal de la serra i les seves transformacions, especialment amb relació als canvis d'ús i gestió del territori de la població local des de la segona meitat del segle passat. Aquestes qüestions s'exploren a partir de les dades recollides durant la recerca etnogràfica duta a terme entre 2015 i 2019; especialment a partir de les entrevistes a residents dels municipis de Valldemossa i Estellencs i a membres de la Conselleria de Medi Ambient i Territori involucrats en la gestió ambiental del Paratge Natural, és a dir, agents de Medi Ambient, agents d'extinció d'incendis i tècnics forestals. Identificar la diversitat de perspectives i de formes de relacionar-se amb el paisatge forestal passat i present de la serra pot contribuir a entendre les tensions socials existents entorn de les polítiques de conservació de la natura implementades en el Paratge Natural de la Serra de Tramuntana.

Serra de Tramuntana: un paisatge en transformació

Fins a la segona meitat del segle passat, la majoria de les terres amb disponibilitat d'aigua de regadiu de la Serra de Tramuntana eren cultivades amb horts d'hortalisses i amb arbres fruiters. Les vessants de muntanya eren terres escalonades amb murs de pedra en sec, les anomenades *marjades*, aprofitades amb cultius de secà -majoritàriament, una combinació d'olivars i cereals-, on també hi podien pasturar ovelles. Els alzinars, on es produïa carbó i els ramaders hi duïen porcs, s'estenien per sobre dels olivars, mentre que els pinars quedaven limitats a les zones en les quals es produïa fusta per a fer mobles. Per damunt dels alzinars d'algunes muntanyes hi havia terres desarborades on pasturaven les guardes de cabres.

A partir de mitjan segle passat, s'inicià un procés d'abandonament de les pràctiques agrícoles, ramaderes i forestals de la població local, afavorit pel creixement de les indústries de la construcció i el turisme, uns canvis que s'emmarquen en contextos més amplis de desagrutzació i forestació que van experimentar moltes zones rurals del sud d'Europa (Frigolé, 2006; Kousis,

Paraules clau: boscos, paisatges culturals, àrees protegides, conservació, serra de Tramuntana

Palabras clave: bosques, paisajes culturales, áreas protegidas, conservación, Serra de Tramuntana

Keywords: forests, cultural landscapes, protected areas, conservation, Serra de Tramuntana

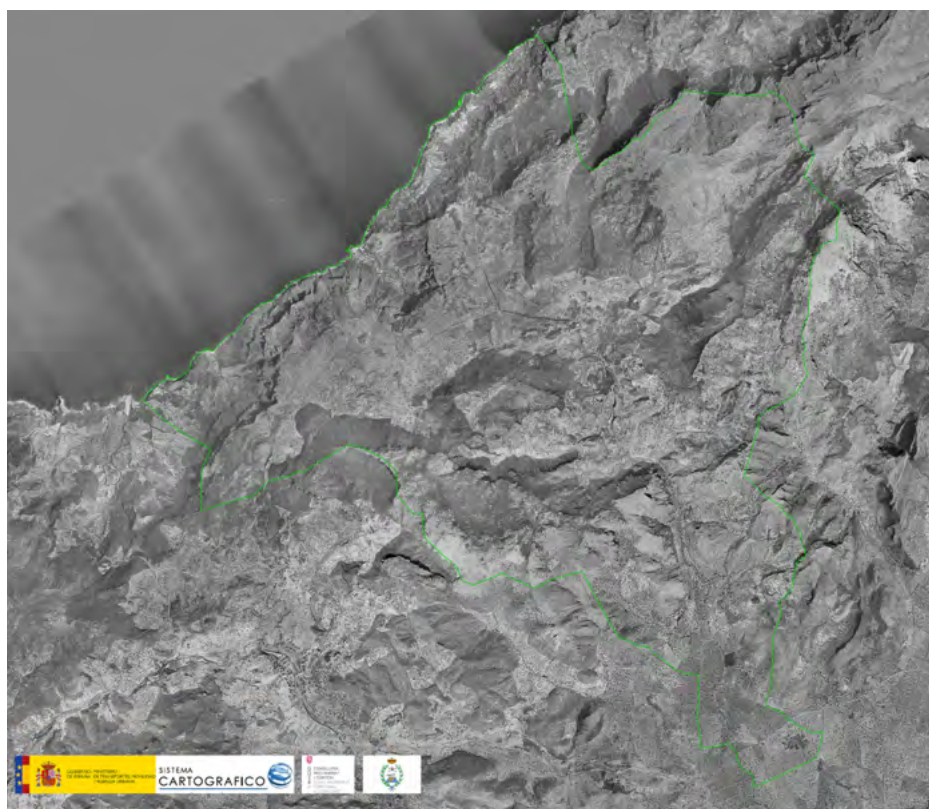
Aquest text presenta un estudi de cas etnogràfic del Paratge Natural Serra de Tramuntana (Mallorca), que explora la manera en què alguns actors clau que participen de l'ús i la gestió d'aquest territori entenen i es relacionen amb el paisatge forestal i les seves transformacions al llarg del temps. Partint de la proposta de Barbara Bender, s'entén que els paisatges no només registren l'agència i l'acció humanes, sinó que provoquen memòria, estan en constant procés d'enregistrament, es fan i es refan, i són polivalents i multivocals. Així doncs, a través de la recerca etnogràfica, s'estudia com les comprensions del paisatge forestal i de la seva gestió, que s'ha transformat al llarg del temps, són subjectives, estan impregnades de relacions socials, i són inherentment polítiques i històricament particulars.

Este texto presenta un estudio de caso etnográfico del Paraje Natural Serra de Tramuntana (Mallorca), que explora cómo algunos actores clave que participan del uso y gestión de este territorio entienden y se relacionan con el paisaje forestal y sus transformaciones a lo largo del tiempo. Siguiendo la propuesta de Barbara Bender, se entiende que los paisajes no sólo registran la agencia y la acción humanas, sino que provocan memoria, están en constante proceso de registro, haciéndose y rehaciéndose, son polivalentes y multivocales. Así pues, a través de la investigación etnográfica, se estudia cómo las comprensiones del paisaje forestal y de su gestión, que se ha transformado a lo largo del tiempo, son subjetivas, están atravesadas por relaciones sociales, son inherentemente políticas e históricamente particulares.

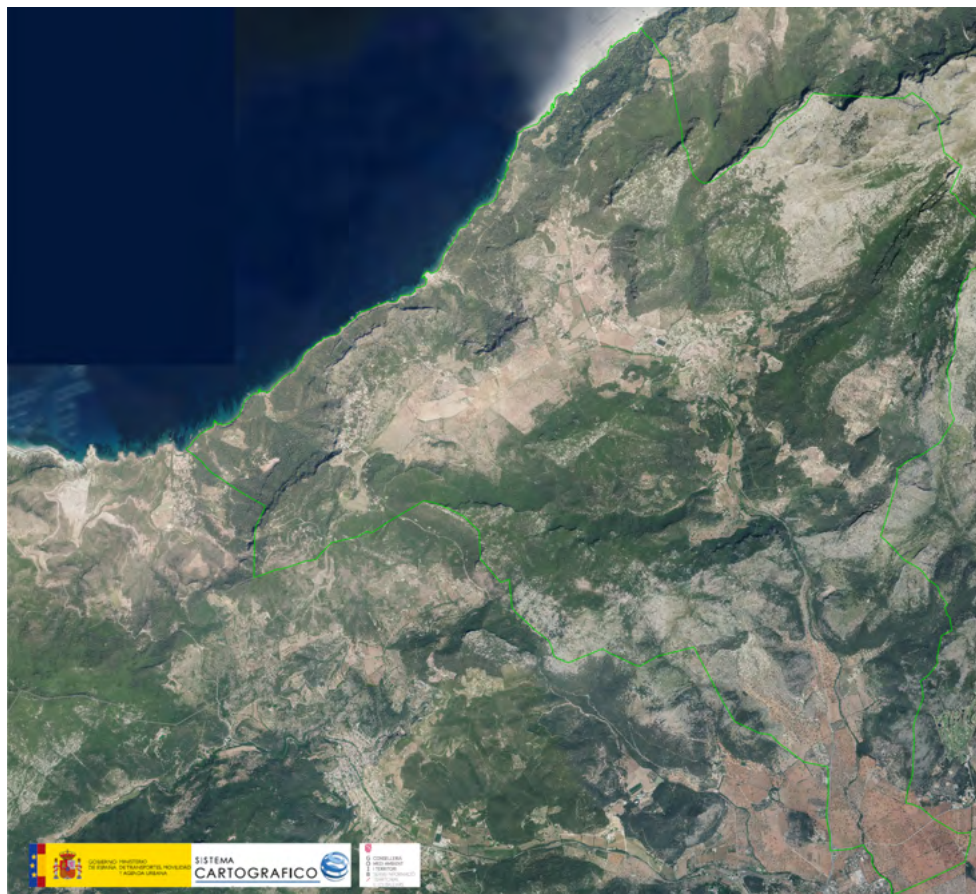
This text presents an ethnographic case study of the Serra de Tramuntana Natural Site (Mallorca), which explores how some key actors involved in the use and management of this territory understand and relate to the forest landscape and its transformations over time. Following Barbara Bender's proposal, landscapes not only record human agency and action, but also provoke memory, are in a constant process of recording, being made and remade, they are polyvalent and multivocal. Thus, through ethnographic research, this text explores how the understandings of the forest landscape and its management, which have been transformed over time, are subjective, are crossed by social relations, are inherently political and historically particular.

2004). Conseqüentment, les marjades i altres construccions de pedra en sec -com per exemple el sistema de regadiu d'origen islàmic- entraren en desús i es començaren a degradar. Les zones menys accessibles, normalment a cotes més altes de muntanya, foren les primeres que s'abandonaren. Els pins, que creixen fàcilment en zones assolellades, començaren a proliferar en terres agrícoles i silvícoles abandonades, entremesclant-se amb les oliveres -que poc a poc es convertien en ullastres- i les alzines, cosa que donà peu a les formacions boscoses mixtes que hi trobam actualment. De fet, les transformacions del paisatge forestal de les darreres set dècades són possiblement les més visibles: avui en dia, els boscos de la serra són significativament més extensos i més densos que a mitjan segle passat.¹

Així, el paisatge actual de la serra i els processos de transformació que experimenta estan estretament lligats a l'abandonament de les pràctiques agrícoles, ramaderes i forestals

Ortofotografia del municipi de Valldemossa (1956). CECAF (CENTRO CARTOGRAFICO Y FOTOGRÁFICO DEL EJÉRCITO), SCNE (SISTEMA CARTOGRAFICO NACIONAL DEL MINISTERIO DE TRANSPORTES, MOVILIDAD Y AGENDA URBANA) I SITIBSA (SERVEI D'INFORMACIÓ TERRITORIAL DE LES ILLES BALEARS DE LA CONSELLERIA DE MEDI AMBIENT I TERRITORI DEL GOIB).

1

Tot i que no hi ha dades referents a la serra, a partir de les dades recollides en els Inventaris Forestals Nacionals sabem que entre 1970 i 2010 a les Illes Balears la superfície de les àrees forestals arbrades creix un 73%, i que el volum amb escorça passa de 4 a 9 milions de metres cúbics entre 1970 i 2020 (Servei de Gestió Forestal).

Ortofotografia del municipi de Valldemossa en què s'evidencia l'existència de boscos més extensos i densos que al 1956 (2021). SCNE

(SISTEMA CARTOGRAFICO NACIONAL DEL MINISTERIO DE TRANSPORTES, MOVILIDAD Y AGENDA URBANA) I SITIBSA (SERVEI D'INFORMACIÓ TERRITORIAL DE LES ILLES BALEARS DE LA CONSELLERIA DE MEDI AMBIENT I TERRITORI DEL GOIB).

de la població local. D'acord amb Bender (2002, 107), podem dir que el passat forma part de la configuració actual del paisatge, endinsat en el present, investit de significat, emprat de maneres molt diferents. L'existència d'un paisatge en constant procés de transformació, carregat de significats diversos, és palès a la serra si ens atenim a les reaccions gairebé contraposades que susciten la transformació del paisatge forestal i els canvis d'usos d'aquest territori, tal com intentaré mostrar a continuació.

Els boscos de la serra: regeneració versus deterioració

A la Serra de Tramuntana actualment hi ha una gran diversitat d'actors que, d'una manera o altra, participen en l'ús i/o la gestió del territori. Uns d'ells són els agents de Medi Ambient (a partir d'ara, AMA), de la Conselleria de Medi Ambient i Territori del Govern de les Illes Balears (a partir d'ara, Conselleria), que són responsables d'atorgar o denegar permisos per a la tala d'arbres, la reducció de sotabosc, les cremes i altres pràctiques de gestió forestal. Els AMA, i altres membres de la Conselleria vinculats a la gestió del Paratge Natural a qui vaig entrevistar, consideren que les pràctiques forestals, ramaderes i agrícoles que duia a terme la població local fins a mitjan segle passat eren degradants. Així ho narrava un AMA:

L'ecosistema s'ha debilitat per una cosa sobretot: per aquesta tradició, aquestes males pràctiques que s'han dut a terme durant molts anys als boscos de Mallorca. [Boscos] que han estat maltractats perquè han estat sobreexplotats amb [la producció de] carbó vegetal, cremant i amb porcs.

El qüestionament dels coneixements i de les pràctiques agroforestals de la població local també és present en publicacions d'àmbit regional (Gil et al., 2008; Rosselló-Verger, 2014), i és una dinàmica també present en altres àrees naturals protegides (Adams i Hutton, 2007; Beltran et al., 2008; Holmes, 2013; Holmes i Cavanagh, 2016;

Santamarina i Bodí, 2013). En el cas de la serra, les pràctiques que aquests actors consideren més degradants són la poda i crema que duen a terme principalment els carboners, i la pastura de porcs als alzinars, ja que ambdues disminueixen la quantitat, la varietat i la densitat d'arbres i d'espècies de sotabosc. De fet, per a alguns, aquesta intervenció implica que els boscos havien deixat de ser boscos, per passar a ser plantacions d'arbres, tal com expressa un membre de la Conselleria:

Abans potser no tenien grans incendis forestals, però tampoc tenien boscos. [Hi havia] una densitat d'arbres molt baixa a causa de la crema de carbó. Si veus una foto aèria de fa cinquanta anys, és horrible. El medi ambient va quedar completament destruït. Les muntanyes eren nues, i només es veien plantacions d'arbres, allò que irònicament [els vilatans] anomenen boscos [...]. Un terreny amb només alzines, on els humans impedeixen l'existència de sotabosc, no és un bosc.

Aquesta significació del paisatge forestal passat i de les pràctiques de gestió forestal de la població local respon a una determinada concepció de la natura, tal com evidencia la similitud de formes en què aquests AMA i altres membres de la Conselleria defineixen què és un bosc. Un exemple d'aquestes narratives és:

[Un bosc és defineix a partir de] la combinació de la diversitat d'arbres, lianes i sotabosc. A part de la biodiversitat, un bosc ha de tenir un cert grau de densitat; una distància propera entre les copes dels arbres.

Per a aquests actors, l'acció antròpica no es considera un element constituent d'un bosc, sinó que són la diversitat i la densitat d'espècies arbòries i de sotabosc les que permeten de qualificar un territori arbrat com a bosc. A més, tenint en compte que aquests actors consideren que els usos forestals passats de la població local eren degradants ja que limitaven i prevenien

aquesta diversitat i densitat, la conversió d'antigues terres de conreu en boscos, la transformació d'alzinars en boscos mixtos i el creixement de sotabosc es valoren positivament. En definitiva, per a aquests AMA i altres membres de la Conselleria, el procés de forestació que caracteritza la serra és una evidència del fet que els boscos s'estan regenerant.

Tanmateix, hi ha altres actors que actualment conviuen a la serra que tenen una manera d'entendre el paisatge forestal i les seves transformacions significativament divergent. Per exemple, molts vilatans de Valldemossa i Estellencs, membres de les brigades de prevenció i extinció d'incendis, tècnics forestals i bombers a qui vaig entrevistar defineixen els boscos de la serra fent referència a la relació que la població

local tenia amb seu entorn fins a la segona meitat del segle xx. Per exemple, un pagès de Valldemossa explica:

[Un bosc és] on vivien els carboners fent el carbó que després venien; i on jo anava a collir llenya d'alzina per cremar a la xemeneia de casa.

Segons el que argumenten aquests actors, les pràctiques ramaderes i forestals dutes a terme per la població local fins a la segona meitat del segle xx mantenien els boscos locals en un estat saludable, tal com exemplifiquen les paraules d'un tècnic forestal:

Abans, [els vilatans] cercaven els mitjans per escalfar i cuinar a base de carbó, i aquests eren subministrats bàsicament pels boscos [...]. La gent extreia recursos dels boscos, i al mateix temps els boscos es beneficiaven de la cura de la gent del poble.

Imatge 4. Zona forestal amb sotabosc dens, afectada parcialment per un incendi a Estellencs. FONT: MARIA CIFRE (2018).

Molts d'aquests actors emfasitzen que els carboners facilitaven el creixement d'alzines joves, ja que talaven, podaven i cremaven les alzines velles, malaltes o afectades per plagues, com la del coleòpter banyarriquer (*Cerambyx cerdo*). Els porcs també hi contribuïen, atès que amb els seus morros enterraven les glans. La sobreexplotació dels recursos forestals, diuen, es prevenia amb el sistema d'aprofitament que establia l'ús rotatiu de parcel·les forestals (anomenades *ranxos*) de forma anual, i amb el control del nombre d'animals que s'alimentaven als boscos.

Els actors també incideixen en el fet que els boscos de la serra abans estaven protegits contra els grans incendis forestals, ja que la falta de biomassa forestal densa i contínua en què s'havien fet aprofitaments forestals i ramaders dificultava la propagació del foc, la qual cosa donava més temps als vilatans per combatre'l, o fins i tot permetia que el foc s'extingís sol per la manca de combustible. Així ho explica un antic carboner de Valldemossa:

Si alguna part de la muntanya cremava [...] avisàvem a la gent que hi feia feina, els que coneixien la zona. I podíem estar tranquils que si el foc arribava al ranxo que s'havia treballat aquell any, s'aturaria perquè el foc no tenia prou *brutícia*² per seguir cremant.

Així doncs, segons aquests actors, la població local mantenia els boscos locals lliures de plagues i incendis. Tanmateix, consideren que, des de l'abandonament dels aprofitaments forestals i dels usos ramaders, els boscos de la serra van entrar en un procés de deteriorament, causat per un conjunt de factors. D'una banda, accentuen que la manca de gestió forestal facilita la propagació de plagues forestals, posa en perill la salut dels boscos locals i possibilita l'acumulació de fusta morta i viva que augmenta el risc d'incendis forestals. De l'altra, sostenen que els boscos de la serra tenen grans dificultats per regenerar-se, per raó de l'efecte combinat de les plagues forestals que debiliten els troncs de les alzines i per l'acció de les cabres

assilvestrades que s'alimenten de brots joves (Cifre-Sabater, 2020). Tant és així, que frases com «l'abandonament mata els nostres boscos» es repetiren durant el treball de camp.

Consideracions finals

Tal com argumenta Bender (2002, 104), tot i que el món existeix més enllà de la comprensió humana, els paisatges són subjectius, és a dir, que la nostra comprensió i la nostra forma d'estar en el món són les que creen interpretacions i categories. En aquest sentit, l'estudi de cas de la Serra de Tramuntana suggereix que el «bosc» és una categoria complexa, polisèmica i ambivalent, i que diferents actors socials tenen perspectives, maneres d'entendre i formes d'interactuar diverses amb els boscos de la serra. Els paisatges, diu Bender (2002), provoquen memòria, faciliten o impedeixen l'acció, estan impregnats de les especialitats i la historicitat de les relacions entre els humans i el seu entorn. El paisatge de la serra i les seves transformacions provoquen memòria, com mostren algunes de les citacions que s'han inclòs aquí i que fan referència als usos del territori d'un passat recent. Els diferents significats culturals donats al temps i als llocs, diu Bender (2002), són inherentment polítics, històricament particulars i estan impregnats de relacions socials. De fet, la creació d'àrees naturals protegides implica la incorporació de noves maneres de pensar i actuar que afecten la forma que tenen les persones d'interactuar, utilitzar i entendre el seu entorn, cosa que evidencia que les àrees naturals protegides representen contextos de diversitat biològica, així com d'interacció i reproducció social (West i Brockington, 2006). A la Serra de Tramuntana, això s'evidencia amb la incorporació, a la realitat local, d'actors institucionals que incideixen sobre la gestió del Paratge Natural. Per a alguns d'aquests actors, l'acció humana no només no és part constituent d'un bosc, sinó que, seguint els valors conservacionistes, desitgen aïllar la influència i els impactes de l'acció antròpica de les àrees naturals protegides (Adams i Hutton, 2007). De fet, la conservació neoliberal sovint comporta

2

Sovint es fa servir el terme *brutícia* per referir-se a l'acumulació de fusta viva i morta i el desenvolupament de sotabosc dens.

FOCUS

noves formes de poder entre els que pretenen remodelar les subjectivitats locals d'acord amb els valors conservacionistes (Holmes i Cavanagh, 2016); unes relacions de poder asimètriques que sovint poden provocar l'aparició de conflictes socials (West et al., 2006). A la Serra de Tramuntana, també hi són presents aquestes dinàmiques de tensió, negociació i acord entre els actors que d'una manera o altra participen de l'ús i la gestió del Paratge Natural (Cifre-Sabater, 2020).

Atendre la diversitat de formes de percebre i viure les transformacions del paisatge forestal -que poden distar des d'advertir-les com un procés de deterioració fins a un procés de regeneració- pot ajudar a entendre aquestes dinàmiques socials. Com que totes aquestes qüestions incideixen en problemàtiques socioambientals existents a la Serra de Tramuntana, com ara la prevenció i la gestió dels incendis forestals, són qüestions que requereixen més atenció. ■

BIBLIOGRAFIA

Adams, W. M.; Hutton, J. (2007). «People, Parks and Poverty: Political Ecology and Biodiversity Conservation». *Conservation and Society*, 5 (2), 147-183.

Balée, W. (2006). «The Research Program of Historical Ecology». *Annual Review of Anthropology*, 35, 75-98.

Beltran, O.; Pascual, J. J.; Vaccaro, I. (2008). «Introducción. Espacios naturales protegidos, política y cultura». Dins: Beltran, O.; Pascual, J. J.; Vaccaro, I. (ed.), *Patrimonialización de la naturaleza. El marco social de las políticas ambientales* (p. 11-26). Donostia: Ankulegi Antropologia Elkarte.

Bender, B. (1993). «Introduction. Landscape - Meaning and Action». Dins: B. Bender (ed.), *Landscape-politics and perspectives* (p. 1-17). Oxford i Providence: Berg.

Bender, B. (2002). «Time and Landscape». *Current Anthropology*, 43 (S4), 103-S112.

Cifre-Sabater, M. (2020). *Changing forests in a changing Mediterranean island: forests, fires and heritagisation of the landscape in Serra de Tramuntana* [tesi doctoral]. Kent Academic Repository. Disponible a: <<https://kar.kent.ac.uk/84840/>>

Crumley, C. L. (2007). «Historical ecology: integrated thinking at multiple temporal and spatial scales». Dins: Hornborg, A.; Crumley, C. L. (ed.), *The world system and the Earth system global socio-environmental change and sustainability since the Neolithic* (p. 15-28). Walnut Creek: Left Coast.

Frigolé, J. (2006). «Introducción. Globalización y transformaciones sociales, económicas y culturales en áreas de montaña». Dins: Frigolé, J.; Roigé, X. (ed.), *Globalización y localidad: Perspectiva etnográfica* (p. 7-15). Barcelona: Universitat de Barcelona.

Gil-Sánchez, L.; Valdés, C. M.; Díaz-Fernández, P. (2008). *La transformación histórica del paisaje forestal en las Islas Baleares*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente.

Holmes, G. (2013). «Exploring the relationship between local support and the success of protected areas». *Conservation and Society*, 11 (1), 72-82.

Holmes, G.; Brockington, D. (2013). «Protected areas. What people say about well-being». Dins: Roe, D.; Elliott, J.; Sandbrook, C.; Walpole, M. (ed.), *Biodiversity Conservation and Poverty Alleviation: Exploring the evidence for a link* (p. 160-172). Oxford, Chichester i Hoboken: Wiley.

Holmes, G.; Cavanagh, C. J. (2016). «Social impacts of neoliberal conservation: Formations, inequalities, contestations». *Geoforum*, 75, 199-209.

Kousis, M. (2004). «Marine and coastal issues in local environmental conflict: Greece, Spain, and Portugal». Dins: Boissevain, J.; Selwyn, T. (ed.), *Contesting the Foreshore: Tourism, society and politics on the coast* (p. 205-232). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Rosselló-Verger, V. M. (2014). «The Serra de Tramuntana of Mallorca. Physical and human landscape». *Catalan Social Sciences Review*, 4, 15-30.

Rössler, M. (2009). «The anthropological study of landscape». Dins: Bolling, M.; Bubenzer, O. (ed.), *African Landscapes*, 4, 407-427.

Santamarina, B.; Bodí, J. (2013). «Lugares rurales versus espacios naturalizados. Conocimientos y reconocimientos en las lógicas patrimoniales de las áreas protegidas». *AIBR, Revista de Antropología Iberoamericana*, 8 (1), 111-138.

Servei de Gestió Forestal (3 de juny del 2022). *Inventari Nacional Forestal*. Disponible a: <<https://www.caib.es/>>

West, P.; Brockington, D. (2006). «An anthropological perspective on some unexpected consequences of protected areas». *Conservation Biology*, 20 (3), 609-616.

West, P.; Igoe, J.; Brockington, D. (2006). «Parks and peoples: The social impact of protected areas». *Annual Review of Anthropology*, 35, 251-277